

Makale Geliş | Received: 07.06.2018
Makale Kabul | Accepted: 15.09.2018
Yayın Tarihi | Publication Date: 30.10.2018
DOI: 10.20981/kaygi.480830

İhsan Berk ÖZCANGİLLER

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, İstanbul, TR
İstanbul Medeniyet Uni., Faculty of Arts and Humanities, Department of Philosophy, İstanbul, TR
ORCID: 0000-0003-3458-772X
berkozcangiller@gmail.com

Pratik Akıl'dan Tin'e Geçişte Hegel'in Eylem Teorisi *

Öz

Bu makalenin amacı, bilincin deneyimlediği karşıtlıkların somut birliğini sağlayan Tin kavramının ortaya çıkışını Hegel'in 'eylem' teorisi temelinde açıklamaktır. Bu amaçla inceleyeceğimiz ana bölüm *Tinin Fenomenolojisi*'nde Akıl'ın "Tinsel Hayvanlar Ülkesi ve Aldanma ya da Şeyin Kendisi" momentidir. Akıl, genel olarak bireyselliğin kendisini gerçekleştirmek adına karşıtı olan evrensellekle girdiği ilişkinin biçimlerini bize sunmaktadır. Akılsal bilinç kendisini ilkin teorik ve edilgin olarak dış dünyada keşfetmeye çalışır. Ancak karşıtlığın çözülememesi Akıl'ı pratik akıla dönüştürür ve bilinç şimdi kendisini kendi etkinliği aracılığıyla edimsel kılmaya çalışır. Bu süreçte Pratik Akıl'dan Tin'e geçişte bireysellik ile evrensellik karşıtlığının çözümü için Hegel'in eylem kavramı önem kazanır. Böylece eylem kavramı, bireysellik ve evrensellik arasındaki ilişkinin hakikatini ortaya koyacaktır. Bu hakikat ise onların varoluşları için birbirlerini dışlamamaları aksine bağımlı olmalarıdır. Şimdi bu çalışmada bireysel ve evrenselin diyalektiği ilk olarak eylem ve iş arasındaki ilişkide ve ikinci olarak da eylemin kendisi olarak şeyin kendisinde ele alınacaktır. Sonuç kısmında ise Pratik Akıl'dan Tin'e geçiş'te eylemin etkisine dair bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eylem, Pratik Akıl, Tin, Bireysellik, Evrensellik.

Hegel's Concept of Action in the Transition From Practical Reason to Spirit

Abstract

The aim of this essay is to explain the emergence of the concept of Spirit which provides the concrete unity of the oppositions experienced by consciousness, on the basis of Hegel's theory of action. The main section to examine for this purpose is the Reason's moment of "The Spiritual Animal Kingdom and Deceit, or the matter in hand itself" in the Phenomenology of Spirit. Reason in general presents us with the forms of the relation of individuality with its opposite universality in order to realize itself. Rational consciousness first tries to discover itself in the external world, theoretically and passively. However, the inability to resolve the opposition turns the Reason into the practical reason and now tries to make itself actual through its own activity. In this process, Hegel's concept of action gains importance for the

---

* Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Enver Orman danışmanlığında 2016 yılında tamamlanan "Hegel'in Fenomenolojisi'nde Özne Sorunu" adlı "Doktora Tezi"nden türetilmiştir.

solution of the opposition of individuality and universality in the transition from the Practical Reason to Spirit. Thus, the concept of action will reveal the truth of the relationship between individuality and universality. This truth is that they can not exclude each other but are dependent on each other for their existence. Now, in this work, the dialectic of the individual and the universal will first be discussed in the relation between action and work and secondly in the matter in hand itself as action. In the conclusion, an evaluation will be made on the effect of the action on the transition from Practical Reason to Spirit.

Keywords: Action, Practical Reason, Spirit, Individuality, Universality.

Giriş

Hegel henüz erken dönem eserlerinden *Fichte ve Schelling’in Sistemleri Arasındaki Fark*’da¹ felsefenin ihtiyacını karşıtlıkların üstesinden gelinmesi şeklinde belirtir.² Siep’in de belirttiği üzere, Hegel’in geleneksel felsefede içkin olan karşıtlıkları aşmak adına ortaya koyduğu ilk büyük girişim *Tinin Fenomenolojisi*’dir (Siep 1995: 135). Hegel *Fenomenoloji*’de doğal bilincin felsefi bilince doğru gerçekleştirdiği fenomenolojik yolculukta bilincin içine düştüğü karşıtlıkları serimler. Bunlar teorik olduğu kadar pratik de olan karşıtlıklardır. Hegel ikili bakış açılarının çözümüne ilişkin görüşünü , en genel anlamda *Fenomenoloji*’nin Önsöz kısmında “Doğru’nun töz olduğu denli özne olarak kavranılıp ifade edilmesi”³ şeklinde ifade eder. Bu ifadede kasıt, karşıtlıkları soyut bir birlik içerisinde değil de Hegel’in kendisine özgü özne anlayışı doğrultusunda somut yani ayrımlarında özdeş kalan bir birlik içerisinde kavramaktır. Böylece bilinçte kendisini gösteren düşünce-varlık, özne-nesne, ruh-beden, doğa-tin, zorunluluk-özgürlük, kendilik-dünya, tekil-evrensel vb. pek çok karşıtlığın ya da

---

¹ Hegel’in eserlerinden yapılan alıntılarda İngilizce çevirilerle birlikte kaynakçada belirtilen Almanca edisyonlardan yararlanılmıştır.

² Bkz. Hegel 1977a: 90-94. Hegel felsefenin karşıtlıkların aşılma gayesini taşıma ihtiyacını özellikle “Bedürfnis der Philosophie” başlığı altında ele alır. Burada ikili bir anlamdan bahsedebiliriz. Birisi ‘felsefenin ihtiyacı’ diğeri ise ‘felsefeye ihtiyaç’dır. Bu sebeple denilebilir ki felsefe hem ikiliklerin ya da karşıtlıkların aşılması için gereklidir hem de felsefenin ihtiyacı bu karşıtlıkları aşmaktır. İkiliklerin ya da karşıtlıkların aşılmasına ilişkin Hegel’in kendine özgü yöntemi kendisini *Tinin Fenomenolojisi*’nde tam olarak gösterecektir.

³ Bkz. Hegel 1977b: 10. Miller’in yaptığı çeviriye göre belirtecek olduğumuz da Hegel karşıtlıkların aşılmasına ilişkin kendi programını en genel biçimde 17-25 pasajları arasında ifade eder. Ayrıca felsefenin aşmaya çalışacağı karşıtlıklar için oldukça önemli olan unsurun Hegel’in kendisine özgü ‘özne’ anlayışında yattığını da belirtebiliriz.

ikiliğin çözümünde ortaya koyulan birlik fikri, tüm bu karşıtlıkların kendisinde eridiği değil de içerisinde bir moment olarak var oldukları bir birliktir.

Hegel’in felsefenin amacı olarak belirlediği karşıtlıkların ya da ikiliklerin aşılması görüşü *Fenomenoloji*’de genel bir çerçeve içerisinde özne ile nesnenin ya da kavram ile nesnenin birliği arayışı şeklinde ortaya koyulur. ‘Doğrunun töz olduğu denli özne olarak da kavranılıp ifade edilmesi’ndeki anlam, öznenin/düşüncenin nesneyle/varlıkla ilişkisinde ardında hiçbir yabancılık bırakmaması ve karşıtımda tamamen kendisini bulabilmesidir. Bu da bizi *Fenomenoloji*’de ‘Tin’ kavramına yönlendirir. Doğruluk (**die Wahrheit**) her türlü karşıtlığın ayrımda birliğidir ve bu da *Fenomenoloji*’de kendisini Tin olarak gösterir; zira Tin’in gücü kendisini kendisinden ayırıp tekrardan kendisine geri dönebilmesi ve kendisinin bu süreğen hareket olmasındandır. Öyleyse karşıtlıkları birliğe kavuşturma yolunda Hegel’in ilk büyük teşebbüsü olarak değerlendirebileceğimiz *Tinin Fenomenolojisi*’nde kilit kavram ‘Tin’ kavramıdır ve onun başlıca özelliği etkinlik ya da *eylem* (**die Handlung**) halinde oluşudur. Böylece bilincin yaşadığı tüm karşıtlıkların çözümü için Hegel *Fenomenoloji*’de Tin kavramını öne sürer ve bu kavramın ortaya çıkışını da özellikle “eylem” kavramıyla ortaya koyar. Eylem anlayışına ilişkin en detaylı açıklamayı ise Tin’e geçiş aşamasında Akıl’a ait “Tinsel hayvan Krallığı ve Aldanma ya da Şeyin Kendisi” bölümünde verir.

Şimdi *Fenomenoloji*’de doğal bilinci Pratik Akıl’dan⁴ karşıtların somut birliği Tin’e ulaştıran Hegelci eylem teorisini Akıl’ın “Tinsel Hayvanlar Ülkesi ve Aldanma ya da Şeyin Kendisi” bölümü sınırında incelemeye geçelim. Bu yolda ilk olarak bireyselin eylem ve ortaya koyduğu iş üzerinden kendisini gerçekleştirmek adına evrensel olan ilişkisini ele alacağım. Bu aşamada gerçekleşen çelişkiyle birlikte ikinci bölüme geçip eylemin kendisi olarak şeyin kendisi kavramında bireysel ile evrenselin birliğe ulaşır

---

⁴ Akıl bölümünü teorik ve pratik olarak iki kısımda ele alabiliriz. Bunun da sebebi Akıl bölümünün ilk momenti olan Gözlemci Akıl kısmında bireyselin kendisini evrenselde üretmeye değil keşfetmeye çalışmasıdır. Bu da Gözlemci Akıl’ı teorik ve edilgin olarak nitelermemize neden olur. Bu konu için bkz. Rockmore 1997: 96. Pratik Akıl kısmının özelliği ise bireyselin kendisinden kesinliğini artık evrensel olan ilişkisinde keşfetmeye değil üretmeye çalışmasındandır. Artık özbilinçli özne kendi etkinliği yoluyla kendisini edimsel kılmanın peşindedir. Bizim de makalemizdeki hedefimiz bilincin Pratik Akıl’dan Tin’e geçişinde önemli olan Hegelci eylem teorisini ortaya koymaktır.

ulaşamadığını göstermeye çalışacağım. En sonunda da bireysel ile evrenselin ilişkisinin doğruluğunu bize veren eylem kavramıyla birlikte Tin’e geçişe dair genel bir değerlendirmede bulunacağım.

1. Evrensel ve Bireysel Diyalektiğinde Eylem ve İş

Tin bilinç şekline götüren Akıl bilinç şeklindeki temel konu, Siep’in de ortaya koyduğu üzere (Siep 1995: 135) bireyselliğin kendisini gerçekleştirmesidir ve bu şeklin diyalektiği bireyselin kendisini gerçekleştirirken ya da eyleyken karşıtı olarak evrensel ya da başta dünya sonra da toplumla yaşadığı ilişkidir. Akıl bilinç şekli, *Fenomenoloji*’de öncelikle nesnellik yanının ağır bastığı Bilinç ve ardından öznellik yanının ağır bastığı Özbilinç şekillerinin birliği olarak doğar. Bu farkındalıkla birlikte akılsal bilinç dünyanın da kendisi gibi akılsal olduğunu ve bu sayede başkalıkta kendisini bulmak için harekete geçebileceğini ileri sürer (Stern 2002: 97). Akıl olarak özbilinç kendisinin tüm gerçeklik olduğundan emin olarak kendisini dünyada keşfederek gerçek kılmanın ya da doğrulamanın peşindedir.

Akılsal bilincin başkalıkta kendisi olduğuna ilişkin bilgisi Akıl bölümünün “Erdem ve Dünya Gidişatı” kısmının sonunda edimsellik kazanır. Buradaki deneyimde özbilinç, dünyanın bireysel özneye karşıt bir başkası olmadığını öğrenmiştir. Bundan böyle doğruluk kesinlikten ayrı değildir ve kendinde-varlık ile kendisi-için-varlık ya da evrensel ile bireysel birbirlerine nüfuz etmişlerdir (Hegel 1977b: 236). Böylece sonraki bilinç şekli olarak “Kendisini Kendinde ve Kendisi-için Gerçek Bilen Bireysellik” kısmında özbilinç kendisinin kesinliğinde tüm gerçeklik olduğunu kavrar. Bu farkındalıkla birlikte de tekil ve evrensel arasındaki karşıtlıkla başlayan incelemeden tekille evrenselin karşılıklı bağımlılıkları ve etkileşimlerine ilişkin incelemeye dönüş gerçekleşir (Navickas 1976: 190). Böylece nesnel dünya ile bilinçli bireysellik tek bir gerçeklikte bir araya gelirler ve bu gerçeklik de *eylemdir* (Hyppolite 1974: 296).

Eylem evrensel ile bireyselin birliğidir; artık bir yanda kendinde bir dünya ya da evrensellik ve diğer yanda kendisi-için bir bireysellik yoktur. Bu aşamada özbilinç

başkası oluşunda kendisi olarak kalandır ve başkasının dolayımıyla keşfedip ürettiğiyse kendisidir. Evrensel ile bireyselin birliği eylemle birlikte, bilinç kendisinin etkinliğini kısıtlayan tüm karşıtlıkları ortadan kaldırır. Kendisinden yola çıkarak yeniden yola koyulur ve artık bir başkasıyla değil kendisiyle meşguldür. Eylemi, böylece boşlukta kendisinde serbestçe ilerleyen, engellenmeden bir genişleyen bir daralan ve hem kendi kendisinde hem de kendi kendisiyle böyle bir oyun oynamaktan tamamen memnun olan bir çember şeklinde tanımlayabiliriz (Hegel 1977b: 237). Eylem başkalığa geçiş değil potansiyelin edimselleşmesidir. Böylece görünür kılınan içerik eylemin aslında başından beri kendisinde sahip olduğu şeyden başkası değildir.

Hegel’in kendisini edimselleştiren aklın ilk aşamasına verdiği ad “Tinsel Hayvan Krallığı ve Yanılgı ya da ‘Şeyin Kendisi’”dir.⁵ Burada bireysellik ile varlığın birbirlerine nüfuz edişleri söz konusudur. Bu ilk aşama kendinde gerçek bireysellik kavramıyla başlar ve ardından deneyimde bu kavramın gerçekliğe uyup uymadığı incelenir. Bu deneyim sürecinde üç aşamadan bahsedebiliriz. Bunlardan ilki iş (**Werk**), ikincisi şeyin kendisi (**die Sache selbst**) ve üçüncüsü de bireylerin karşılıklı oyunu ve yanılgıdır.⁶ Kendinde gerçek bireysellik ilk başta bir kez daha tekil ve belirlenimlidir. Bu kendisini mutlak olarak koyan bireysellik, sonunda içerikten yoksun soyut ve evrensel bir gerçeklik olduğunu farkedecektir. Çünkü sadece benim eylemim olarak koyulan eylem soyut ve evrenseldir. Bu anlamda söz konusu eylem biçimi somut bir bireysellik ortaya koymaktan ziyade yalnızca bu kategoriye ilişkin boş bir düşünce üretir (Kalkavage 2007: 210). Şimdi bu kendinde gerçek bireysellik kavramının kendisini momentlerinde nasıl ortaya koyduğunu inceleyelim.

Kendisini tüm gerçeklik olarak bilen bireysellik kavramı bir önceki deneyimin sonucudur. Bu sebeple de henüz harekete geçmiş ve gerçekliğini ortaya koymuş değildir. Bu yeni aşamada akılsal bireysel etkinleştirmede kendiliğin ve dünyanın

---

⁵ Hegel’in Tin’e geçişte detaylarını verdiği eylem teorisini inceleyeceğimiz ana bölüm budur. Akıl’ın Tin’e geçiş yapmadan önce son bölümünün iki başlığı daha vardır; bunlar ‘yasa koyucu akıl’ ile ‘yasa sinayıcı akıl’dır. Ancak biz konumuz gereğince makalemizde bu kısımlar için ayrı bir bölüm açmayacağız. İkinci bölümün sonunda sonuç kısmına geçerken kısaca değineceğiz.

⁶ Eylem kavramının analizinde bu üç momentten ‘iş’ makalemizin birinci bölümünde, şeyin kendisi ile bireylerin karşılıklı oyunu ya da aldanma ise ikinci bölümünde ele alınacaktır.

yorumunu açığa seren doğal bir yeteneğe dolaysızca sahiptir. Ancak bu dolaysızlık bir önceki momentin sonucu olduğundan önceki deneyimin olumsuzluğunu ya da kazanımını içerisinde barındırır. Böylece bireysel, kökensele belirlenimli bir doğa olarak kendisini gösterir. Hegel bu kökensele belirlenimli doğaya ‘kendinde’ demektedir; çünkü henüz bu doğa eylemle edimselleşmiş değildir. Ayrıca kökensele olarak belirlenimlidir; çünkü olumsuz, kendinde mevcuttur ve de bu sebeple kendinde aslında bir nitelik (Hegel 1977b: 238). Öyleyse kökensele belirlenimli doğa bireyselin diyalektiğinin başlangıcıdır.

Bireyin kendisine özgü kökensele belirlenimli doğası eylemde kendinde oluşundan çıkar ve kendisini dışavurarak kendisi-için haline gelir. Bilinç kendinde olanı onun için açık kılabilme adına eylemde bulunmalı ve kendisine dış dünyada bir gerçeklik kazandırmalıdır (Hegel 1977b: 240). Böylece bireyselin iç doğasıyla onun dünyada dışavurumu arasında bir ilişki ortaya çıkar. Eylem bu süreçte ilk olarak nesne, yani halen bilince ait olan bir nesne biçimindedir ve bu nesne amaç olarak mevcut olduğundan var olan edimselliğe de karşıttır. Bu aşamayı özbilinçli öznenin henüz gerçekleşmemiş niyeti olarak düşünebiliriz. Yalın kökensele doğanın edimselleşmesinin ikinci momenti, edilgen olarak düşünülen amacın ya da kökensele niyetin edimsellik kazanmasının aracısı olan etkin oluşturur. Bu aşamada bireysel, yalın belirlenimli doğasına uygun şekilde çalışarak yeteneğinin nesnel temsili olan bir şey ortaya koymak için gerekli araçları seçer. Bu verili ya da hali hazırda olandan edimselliğe geçiş aşamasıdır ve Hegel bu aşamaya ‘araç’ adını verir. Çünkü bu ikinci moment her bir bireyselin kendi tekilliğine özgü yalın kökensele doğasını edimselleştireceği süreci ortaya koyar ve bu süreçte her bir bireyselin aracı farklı olacaktır. Üçüncü moment artık yalnızca bireyselin kendisi tarafından bilinen amaç biçimindeki nesne değil gün yüzüne çıkmış ve bireysel için bir başkası biçimi haline gelen nesnedir. Bu son aşama tamamlanmış amaçtır; yani ürün ya da ortaya koyulmuş çalışmadır. Bu son aşamayla birlikte eylem tamamlanır. Meydana çıkan üründe ya da çalışmada bireysel kendiliğiyle dışsal ve gerçek bir şey olarak karşılaşır. Momentlerin bütünlüğünde eylem, koşullar, amaç, araç ya da ortaya çıkan iş olsun kendisinin dışına çıkmaz (Hegel 1977b: 239).

Söz konusu bireysellik kavramı bakımından bu çeşitli momentler arasında bir ayrım oluşmaz. Amaç bireyselin kökensel doğasıdır.

Ancak burada bir sorun kendisini gösterir. Eğer bireysel yalnızca eylem aracılığıyla kendisine edimsellik kazandırabiliyor ve edimselleşene kadar kendisinin gerçekte ne olduğunu bilmiyorsa, bu bize bireyselin sadece eylemin sonunda kendisini bildiğini gösterir. Bu durumda bireyselin onu gerçekleştirene kadar amacını belirleyemediği düşüncesi belirir. Gelgelelim o, bilinçli bir bireysel olduğundan, tamamlanmadan önce eyleme bir amaç olarak sahip olması da gerekir. Sonuçta eylemde bulunacak bireyselin kendisini her bir momentin daha şimdiden diğerini önvarsaydığı bu döngü içerisinde bulduğu görülür. Burada bireysel, bir başlangıç noktası bulamıyor gibi gözükse de onun yapması gereken şey doğrudan eyleme geçmesidir. Çünkü onun kendinde doğası hem başlangıç hem araç hem de amaçtır. Bu durumda eyleme başlangıç dış bir koşulda değil bizzat bireyselin kendisinde yatar. Başlangıç bir itici güç olarak işleyen her bir bireysele özgü yetenektir. Eyleme başlamak için ise gereken koşul bireyselin herhangi bir şeye karşı ilgi duymasıdır. İlgi nasıl eyleme geçileceğinin ya da söz konusu durumda neyin yapılması gerektiğinin cevabıdır (Hegel 1977b: 240).

Bu aşamadaki yeni bireysel-evrensel karşıtlığı ise ‘tamamlanmış iş’ ile gerçekleşir. Tamamlanmış işle birlikte kökensel doğaların ayrımı ortaya çıkar. Meydana getirilen iş artık bireyselin kendisinin dışındadır. Ortaya konan iş özeldir ve işin kendisine özgü niteliğinde, bireysel bilinç kendi özgünlüğünü keşfeder. İşin belirlenimli olmasının sebebi eylemde olumsuzluğun içerili olmasıdır. İşin belirlenimliliğinin yanı sıra bilinç evrenseldir ve genel olarak nesnelerin bilincidir. Belirli bir ürüne dikkat kesildikten sonra bilinç şimdi eylemden geri adım atar, içkin evrenselliğini geri kazanır ve ortaya konan bir işi bir diğeriyle kıyaslayarak böylece bireysellikleri de ayrı olarak kavrar. Ancak bu kıyaslamalar niteliksel değil nicelikselidir. Örneğin birinin ortaya koyduğu işin bir diğerine göre daha iyi ya da kötü olduğundan bahsedemez; sadece işlerin niceliksel farklarını ortaya koyabilir. Bu aşamada eylemin özü yalnızca bireyselin kendiliğini dışavurmaktır. Bu sebeple de bir şey iyi ya da kötü olarak

düşünülsün, her iki durumda da bir eylem ve onda bireyselin kendisini dışavurduğu, gerçekleştirdiği bir etkinlik söz konusu olduğundan hepsi iyidir.

Eylemin yegane içeriği bireyselin kökensel doğasıdır ve bireysel başarısını ona göre ölçtüğü dışsal bir ideali değil, yalnızca kendisini edimselleştirir. Hegel’in dile getirdiği gibi, “Bireysel için onun tarafından meydana getirilmemiş bir şey olmadığı gibi bireyselin kendi doğası ya da yapıp ettiği olmayan bir edimsellik de yoktur...Bireysel her ne yaparsa yapsın ya da başına her ne gelirse gelsin o kendisine yapmıştır ve bu onun kendisidir.” (Hegel 1977b: 242). Bireysel, edimselliğinde kendisiyle bir olduğunun farkındadır. Böylece bunun farkında olan bireysel, aklın buraya kadar peşinde koştuğu birliğin (bireysel ile evrensel, kendilik ile şey) sevincini deneyimler gibi gözükmür. Şeyleri ortaya koymak için değil yaptığı şeylerde kendisiyle karşılaşmak ve kendisini izlemek için eylemde bulunur. Akıl kendisine dönmeyi arzular ve eylemin meydana getirdiği özne-nesne birliğinde bunu deneyimlediğini düşünür. Ancak şimdi deneyim sürecinde göreceğiz olduğumuz gibi aklın arzuladığı dönüş henüz gerçekleşmiş değildir.

Bilincin kendisi hakkında oluşturduğu kavramı ortaya koyduktan sonra şimdi de bu kavramın deneyimde doğrulanıp doğrulanmadığını ve gerçeklik ile kavramın birbirlerine uyup uymadığını görmemiz gerekir. Bu bilinç momentinde ortaya konulmuş olan iş bilincin kendisine kazandırdığı gerçekliktir. Bireysel kendisinde her ne ise ancak ortaya koyduğu işle kendisi-için olur. Kendisi-için bireyselin çalışmada açık hale geldiği bilinç ise tikel değil evrenselidir. Çünkü tamamladığı işte bireysel kendisini kendisinin dışına yani evrensellik ögesine yerleştirir. Bilinç belirlenimli ya da tikel olan tamamlanmış işten geri çekilir ve de ortaya koyduğu belirlenimli işe karşıt bir biçimde evrensel bir bilinç olur. Böylelikle de tamamladığı işte kendisini aşar. Bilinç asla belirlenimli bir nesne tarafından tam olarak ifade edilemez. Tam da bu noktada momentin çelişkisi ortaya çıkar.

Akıl eylemi evrensel ile bireyselin birliği olarak ortaya koymuştu. Ancak evrensel olarak bilincin belirlenimli işte kendisini bulamadığını görürüz. Eyleyen bilinç ortaya koyduğu işi aşar ve içerisinde işin tikel bir şey olarak varolduğu evrensel ortama

dönüşür. Böylece iş ve eyleyen bilinç arasında bir ayırım kendisini gösterir. Bu ayırım da bilincin kendisi hakkında sahip olduğu kavramla çelişir (Hyppolite 1974: 305). O halde şimdi varoluşunda ya da tekilleşmesinde bireyselin nasıl evrenselliğini muhafaza edeceğine bakmamız gerekir.

İş bir kez tamamlandığında artık o dışarıdadır; bireyselliğimi kendisinde edimsel kıldığımı düşündüğüm tamamlanmış iş yalnızca benim-için olmaktan çıkar ve aynı zamanda başkaları-için olur. Böylelikle benim kendisi-için-varlığım başkası-için-varlık haline gelir. Bir başka deyişle karşıtına, yani tekillikten evrenselliğe dönüşür. Tamamlanan iş bireyselliğin tüm doğasını kendi içerisine almıştır. İş tamamlanmakla varoluş kazanır ve bu varoluş içerisinde kökensel doğanın niteliği ya da belirlenimi diğer belirlenimli doğalara karşı durur. Bir bireyselin kendiliğini cisimleştirmesi olarak meydana getirilen iş başkaları için de var olmakla birlikte onlar için yabancı bir edimselliklerdir. Eylem kendinde ya da kavramda varolduğunda kökensel belirlenimli doğaların birbirlerine bir karşıtlığı söz konusu değildir. Ancak kendinde olanın kendisi-için ve böylece başkası-için haline de gelmesiyle birlikte işler ve bu işleri meydana getirenler birbirlerinin uzamını işgal eder ve birbirlerinin kökenselliğini olumsuzlar (Kalkavage 2007: 215). Öyleyse meydana getirilen iş bireyselliğin gerçekliğini tamamlanan değil yiten bir şey olarak gösterir (Hegel 1977b: 243).

Sonuç olarak başlangıçtaki iddiaya göre aklın kesinliği varlık ile eylemin birliğiydi. Ancak deneyimde, meydana getirilen işle birlikte bu kesinliğin çelişkiye düştüğü görürüz. Üretilen işte varlık ve eylem farklılaşır ve bilinç de işini tamamlama sürecinde eylemle varlık arasındaki karşıtlığı farkeder. Varlık burada hem kökensel belirlenimli doğaya hem de varolan işe gönderimde bulunur. Bunlardan ilki eylemin başlangıcı ikincisi sonucudur; eylem ise mutlak geçiş ya da edimselliğin oluşudur. Böylece varlıkla eylemin birbirinden ayrı olmaları, eylem ile yeteneği somutlaştıran iş arasında zorunlu bir ilişki olmadığını gösterir. Varoluş ögesinde tüm momentler (ki öncesinde bize kavramda uyumlu bir biçimde birlik halinde belirirler) birbirlerine karşı ilgisiz hale gelir. Amacımın doğama tam olarak uygun düşmesi yalnızca bir rastlantıdır. Öte yandan amaca uygun seçilen araçlar da olumsuzdur. Son olarak bu iç momentlerin

tümü, yani bireyselin eylemi gerçeklikle olumsal bir ilişki içerisindedir. Hegel’in deyişiyle, “kötü bir biçimde belirlenmiş amaç ve kötü bir şekilde seçilmiş araçların lehine olduğu denli aleyhine de karar veren talihdir.” (Hegel 1977b: 245).

2. Evrensel ve Bireysel Diyalektiğinde Eylem olarak Biçimsel Şeyin Kendisinden Mutlak Şeyin Kendisine İlerleyiş

Bu momentte bir kez daha ortaya çıkan evrensellik ve bireysellik karşıtlığı kendisinden öncekileri özetler niteliktedir. Bir kez daha ortaya çıkar ki özbilinç yalnızca kendisi-için değil ayrıca başkaları-içindir. Başka bir deyişle özbilinç sadece öznel değil ayrıca nesneldir. Bu aşamada önümüze çıkan karşıtlıkta bir yanda kavram bakımından eylemin birliği ve zorunluluğu diğer yanda ise deneyimde ortaya çıkan eylemin olumsallığı söz konusudur. Hegel bu noktada yeni bir edimsellik ya da nesnellik kavramı ileri sürer. Hyppolite’in dediği üzere tinsel nesnellik (Hyppolite 1974: 305) de diyebileceğimiz bu yeni kavram Hegel’in deyişiyle ‘şeyin kendisi’dir (**die Sache selbst**). Şeyin kendisi saf nesnellığı belirtmekle birlikte ayrıca eylemin zorunluluğu korunurken işin olumsallığının ötesine geçmeyi ortaya koyar.

Deneyimde gördüğümüz üzere özsel olarak konulan tamamlanmış iş yitip gitmiş ve olumsal bir şey haline gelmiştir. Böylelikle de kendiliğimin edimselliği olarak gördüğüm iş yitip gitmekle kendiliğimin de olumsuzlanması ortaya çıkmıştır. Ancak işin ortadan kalkması ya da önemsiz hale gelmesi sonucunda kendiliğin olumsuzlanması da ortadan kalkar. İş böylece bir olumsuzlamanın olumsuzlanması yani yitip gitmenin yitip gitmesidir. Olumsuz onun olumsuzu olan olumluyla birlikte yok olur (Hegel 1977b: 245). Öyleyse yitip giden şey işin önemsiz ve tinsel olmayan orada olmaklığıdır; bir başka deyişle özbilince karşıt duran yalın doğal şeyliktir (Kalkavage 2007: 217). İlk olarak eylem işin gerçekleşmesi için araç olarak ortaya koyulmuşken, şimdi bu ilişki biçimi değişir. Bilinç işlerden geri adım atar ve iş yerine eylemi mutlak olarak koyar. Böylece doğru iş şimdi eylemin kendisidir (Hegel 1977b: 246). Akıl bireysel ve evrenselin birliğini koymaya devam eder. Ancak bu birlik artık meydana getirilen bir

üründe değil yeni ve tinsel bir şeylikte yani ‘şeyin kendisi’nde açığa çıkar. Kendiliğin artık somutlaşmak için ortaya koyacağı ürünlere ihtiyacı yoktur; o bundan böyle kendi kendisini somutlaştırır. Bu durumda artık bir şeye ilgi duymayla o şey değer kazanır. Önemli olan iş değil gösterilen çabadır.⁷ Şimdi eylem asıl iştir; o bireysel bir eylemin olumsal sonucundan (koşullar, araçlar ve edimsellik) bağımsız bir biçimde kendisini muhafaza edip varlığını sürdüren ‘şeyin kendisi’dir.

Şeyin kendisi momentler (amaç, araç, eylem, edimsellik) birbirlerinden yalıtılmış olarak düşünüldüğünde onlara karşıttır ancak edimsellik ile bireyselliğin birbirlerinde eriyerek bütünleşmeleri olarak ele alındığıdaysa momentlerin birliğinin özüdür. Şeyin kendisi kendilikle bir olmuş şeyliktir. Bilincin kendisinden eminliği şeyin kendisinde nesnel bir varlığa sahiptir; onun için nesnel bir olgudur ve asıl anlamında özgür bir nesne olmaya son vermeden özbilincin kendisine ait olarak doğmuş bir nesnedir. Bir şey benim için olması ya da önem teşkil etmesi bakımından gerçek bir şeydir. Ancak şeyin kendisi diyalektik hareketin sonucunda benim şeyim olmaktan bizim şeyimiz olmaya geçecek ve bireysel kendilik tinin evrensel kendiliğine dönüşecektir (Hyppolite 1974: 218).

Böylelikle ‘şeyin kendisi’nde bireysellik ile evrenselliğin birbirlerine nüfuz edişleri gerçeklik kazanır. Bununla birlikte bu bilinç şekli yeni ortaya çıktığından ötürü dolayım kazanacak yeni bir dolaysızlıktır. Bu aşamanın dolaysız oluş sebebi aklın şeyin kendisini momentlerini geliştirmekten ziyade içeren yalın bir evrensel olarak koymasıdır. Bir yandan şeyin kendisinin momentleri bu bilinç için tekil momentler olup şeyin kendisiyle kıyaslandıklarında onlardan vazgeçilebilirken diğer yandan ise tüm bu momentlerin özü ‘şeyi kendisi’dir ama onların soyut evrenseli olarak mevcuttur. Böylece bu momentlerin her birinde bulunabilir ve onların bir yüklemi olabilir. Şeyin kendisi onun türleri olarak tüm bu momentlerde yer alan cins olduğu gibi ayrıca

---

⁷ Harris ‘şeyin kendisi’ düşüncesi için Lessing’den örnek verir. *Bkz.: H. S. Harris, Hegel’s Ladder II: The Odyssey of Spirit*, Indianapolis, Hackett Publishing Company, Inc., 1997, s. 103 ve şu alıntıyı yapar: “Bir insanın sahip olduğu ya da sahip olduğuna inandığı doğruluk değil ancak o doğruluğa ulaşmak için ortaya koyduğu çaba o insanın değerini oluşturur.”

onlardan bağımsızdır. Bu öznellikten iz taşımayan bir nesnelliğin göstergesidir (Lauer 1993: 195).

Bilinç bu noktada, şeyin kendisinin ifade ettiği idealizme ulaşır bu biçimsel evrensellik şeklinde onda içerili doğruluğa sahip olduğunda dürüst (**ehrlich**) olarak adlandırılır. Kendimi sonucuna bakmadan bir şeye adadığımda ve elimden geleni ortaya koyduğumda dürüstümdür. Bilincin bu aşamadaki tek ilgisi şeyin kendisidir ve böylece kendisini onun çeşitli momentleriyle meşgul kılar. Şeyin kendisi soyut bir evrensellik olarak momentlerinin her birine yüklenebileceğinden bilinç, şeyler her ne şekilde sonuçlanırsa sonuçlansın şeyin kendisini tamamlamış ve ona ulaşmıştır. Bu takdirde bu ya da şu amacın gerçekleşmiş olmasından ziyade ‘önemli olan şey’ bir amacı istemektir. Bu yeni bireysel ve evrensel etkileşiminde bireyselin kendiliği onun yapıp etmesi değil kararıdır (**Entschluß**). Her sonuç ve hatta sonuçlanmamış şey bile gerçek olarak değerlendirdiğim şeyin içerisine girer. Edimsel olan şey niyet ettiğim ve ilgi nesnesi kıldığım şeydir. Söz konusu ilgi ya da edimsellik kendisini şeyin kendisinin momentlerinin her birinde bulunabilmesinden ötürü muhafaza edebilir. Şeyin kendisi böylece tüm anlamını yitirmiştir çünkü herhangi bir öznenin onunla örtüşebileceği bir yüklem haline gelmiştir. Yalnızca istenilen ya da edimselleşmeyi gerçekleştiremeyen haliyle ‘şeyin kendisi’ boş bir amaç anlamına geldiği gibi ayrıca istek ile yerine getirmenin yalnızca düşüncede birliğe sahip olduğunu gösterir (Kalkavage 2007: 219).

Öyleyse bu dürüstlüğün doğruluğuna gelince onun görüldüğü kadar da dürüst olmadığı ortaya çıkar. Eylem için eylem, sonunda kendisini ‘bireyselin eylemi’ olarak göstermiş ve ‘şeyin kendisi’ onu ilgilendiren soyut edimsellik olmuştur. Hiç şüphesiz şeyin kendisinin ya da benim için önemli olanın, ‘bu Ben’ olarak tarafımdan önemli bulunduğunu bilirim. Bunun yanı sıra benim için önemli olanın kendi başına da önemli olduğunu bilirim. Yani ilgi duyan bireysel, şeyin kendisinin hem öznel hem de nesnel olduğunu bilmemezlilik edemez. Böylece şeyin kendisinin bir yanını öne sürdüğünde bastırmış olduğu diğer yanın da farkındadır. Ancak sonuçta ortaya çıktığı üzere sözde dürüst bilinç görüldüğü kadar dürüst değildir. Şeyin kendisi benim için olduğu denli de başkaları içindir.

Tam da burası ‘aldatmaca’nın olaya dahil olup bilinci ileriye taşıyacak kısmıdır. Bireyselin tamamen kayıtsız nesnellik olarak ilan ettiği şey saf bireysel çıkarıcılığa dönüşür. Aldatmaca (**Betrug**) şeyin kendisine içkin iki yanlılıktan kaynaklanır. Şeyin kendisini mutlak olarak koyduğunda bilinç şeyin kendisinin içerdiği karşıtlığın (bireysellik ve evrensellik) her iki yanını da koymalıdır. Ancak bilinç onları bir arada koymaktan ziyade birer birer koyar çünkü onların karşıtlığı ya da zıtlığı aracılığıyla düşünmekten kaçınır. Böylece bilinç birinden birini kendisinin kesinliği için özsel kılmak adına seçecektir. Ancak bu seçme işi de karşılıklı aldatmaca da son bulur (Kalkavage 2007: 221). Aldatmaca diyalektik hareketinin ortaya koyduğu sonuç edimselleşmenin, yani kendiliğimi ortaya koyan bir şey yapmanın asla yalnızca öznel kalamayacağıdır. Hegel’in deyişiyle, “Edimselleşme, aksine, bir kimsenin kendisinin evrensellik ögesinde görünmesidir ve tam da bu şekilde o herkesin meselesi (**sache**) haline gelir ve gelmelidir de.” (Hegel 1977b: 251). Şeyin kendisi böylece değişime uğrar ve doğrulukta ne ise o olarak belirir; yani tekil bir kendilik olarak benim için önemli ya da değerli olmaya son vererek akılsal varlıklar olarak bizim için önemli ve değerli olana dönüşür.

Bilincin yaşadığı bu deneyimin sonucunda şeyin kendisinin öznel ve nesnel ya da bireysel ve evrensel yanının biraraya getirilmekten ziyade birbirlerinin yerini aldıklarını görürüz. Bilinç bireyselliğe tutunurken evrenselliği ya da evrenselliğe tutunurken bireyselliği yakalayamamıştır. Ancak bu durum deneyimin doğruluğunda şeyin kendisini tinsel öz yani tekil bireyselin ve tüm bireysellerin eylemi olarak ortaya koyar. Böylece şeyin kendisinin eşit derecede öznel olan her iki yanı sonunda ahlaksal yasada biraraya gelir. Yasa (**das Gesetz**), asıl ‘şeyin kendisi’dir, yani özne ile nesnenin kalıcı birbirlerine işleyişidir. Tinsel öz bireysel ile evrenseli birleştirir. Hiçbir bireysel özne evrenselle ilişkili olmadıkça hakiki anlamda tinsel olamadığı gibi hiçbir evrensel özne de bireyselle ilişkili olmadıkça hakiki anlamda tinsel değildir. Bu durumda ‘biçimsel şeyin kendisi’ doluluğunu, yani içeriğini etkin ve kendisini bölen bireysellikten elde eder. Bu durumda bilincin nesnesi doğru olma anlamına sahiptir. O bundan böyle kesinlik ve doğruluk, evrensellik ve tekillik ya da amaç ve gerçeklik karşıtlığından

muzdarip olmayan ‘mutlak şeyin kendisi’dir. Onun varoluşu özbilincin edimselliği ve eylemidir. Öyleyse önceki bilinç şeklinin aksine bireylerin artık birbirleriyle rekabet etmek yerine kaynaştıkları bu yeni deneyimde yasa herkesin birleşik eyleminin nesnesidir.

Bireysel kendiliğin ‘Tinsel Hayvan Krallığı’na ilişkin tutkulu bireyselliğini yitirip evrensel kendilik olmasına rağmen (Kalkavage 2007: 225) bu evrensellik henüz yasalarla ve törelerle tanımlanan belirli bir insan topluluğu biçimini (**das Volk**) almış değildir. Bu geçiş yasa diyalektiğinin sonunda gerçekleşir. Bu aşamada beliren *evrensel kendilik* halen bir düşüncedir yani bireyselin kendi içerisinde bulunduğu bir evrenselliştir. Bu yasa edimsel bir topluluğun törelliği olmaktan ziyade bu aşamada henüz bir buyruk ya da ahlaki maksim biçimindedir ve kendisini ‘olması gereken’ (**Sollen**) şeklinde ortaya koyar.

Böylece karşıtlıkların somut birliği Tin’e geçmeden önce son karşıtlıkların bir kez daha soyut olarak ele alındıkları yasa diyalektiğinin biçimleri yasa koyucu ve yasa sınavı akılda ortaya çıkan sorun törel yasaların, kendilerinden kaynaklandıkları toplumsal bağlamdan soyutlanmış bir şey olarak ele alınmalarıdır.⁸ Bu iki bilinç şekli tekil ve yalıtılmış olarak ele alındıklarında törel bilincin yalnızca değişken momentleridirler. İlk momentte (yasakoyucu akıl) yasanın içeriğinin olumsal olduğu kanıtlandığından, yasa birey ne derse odur; ikinci momentte ise yasaların gerçekte yasa olup olmadıklarını görmek için onları sınavan bireysel kendisini tüm yasaların üstüne koyar. Bu her iki biçimde de momentler tözle ya da gerçek tinsel özle olumsuz bir ilişki içerisinde oldukları ya da şöyle de diyebiliriz ki töz henüz onlarda edimselliğine sahip değildir. Öyleyse doğruluğu, özbilinç ile varlığın bozulmamış totolojik özdeşliği olarak düşünen düşünce edimsel olmalıdır ve edimsel olmak içinse kendisini her bir özbilinçli

---

⁸ Ahlaki yasanın soyutluğuna dair eleştiriler özellikle Kant’a ilişkindir. Hem Kant’ın kendi görüşleri ve de Hegel’in Kant’a ilişkin görüşleri için bkz. Kant 1993: Bölüm II, s. 30 vd.; Kant *Pratik Aklın Eleştirisi*’nde ahlaki yasa ile yasanın evrensel biçimi arasındaki ilişkiye vurgu yapar, bkz.: Kant 2002: 40. Ayrıca Hegel, Kant’ın boş biçimselcilik olarak adlandırdığı ahlak kuramının eleştirisini *Hukuk Felsefesi*’nde de gerçekleştirir ve özellikle de Kant’ın tüm akılsal varlıklar layıkıyla tekil maksimleri ahlaki bir değere sahip olup olmamalarını belirlemek adına sınavabilir iddiasını eleştirir, bkz.: Hegel 1978: 135

bireyin tekilliğiyle özdeşleştiren bir evrensel olmalıdır; bir başka deyişle kendisini ayırmlaştırıran bir özdeşlik olmalıdır ki bu da Tin’dir (Collins 2013: 344).

Sonuç ya da Pratik Akıl’dan Tin’e Geçiş

Deneyimde görmüş olduğumuz üzere bireysel özbilinç, akılsal bilinç şeklinin yazgısı olarak bireyselliğe yaptığı vurgudan vazgeçememiştir. Pratik akıl olarak bireysel, toplumsal dünyayı ona karşıt bir başkalık biçiminde bilir; ancak bilincin tüm gerçeklik olduğuna ilişkin farkındalığından ötürü bu başkalıkta kendisini edimselleştirmeye çalışır. Pratik akıl düşünce ya da bireysellik ile nesnel dünya ya da evrensellik arasındaki diyalektikte baskın yan olarak kendisini ileri süren düşüncenin öznelliğine aittir. Bu öznelğin nesnellikle ilişkisi ise eylemde belirir. Birey eylem yoluyla kendisini dışsallaştırır ve edimselleştirir ancak bu edimselleşmede birey yalıtılmış bir tekillik olarak kalamayacağına bilincine ulaşır. Bu ise karşıtlıkların çözümü yolunda ileri sürülen Tin kavramının doğuşunda gerekli olan bilinç durumudur. Bu bilincin doğruluğu olarak Tin bilinç şekli ise Akıl bilinç şeklinin sınırını aşar. Akılsal bilincin tüm gerçeklik olduğu farkındalığının doğruluğa doğru gelişimindeki son nokta olan kendinde ve kendisi-için bireysellikte etkin unsur olan eylemle birlikte, bilinç bireyselliğini gerçek kılarken tekil kendilikten evrensel kendiliğe doğru ilerler. Eylemde kendisini edimsel kılan tekil bireyselliğin doğruluğunu evrensel kendilikte bulmasıyla birlikte de Tin bilinç şekli ya da ‘Ben olan Biz ve Biz olan Ben’ doğar. Böylece akılsal bilinç eylem aracılığıyla kendisini dünyası ve dünyasını da kendisi olarak bildiğinde Tin’e geçiş gerçekleşir. Bu bilinç şekli de karşıtlıkların somut birliğinin farkındalığı olarak Tin bilinç şeklidir.

Kendisinin tüm gerçeklik olduğundan emin olan öznel akıl bireyselliğinin doğruluğuna kendisini tekilleştiren bir öznel tözsellikte yani Tin’de ulaşır ve bunu da eylemde bulunarak gerçekleştirir. Eylemin buradaki deneyimde şöyle bir etkisi vardır, birey kendisini gerçekleştirmek için eylem yoluyla kendisi-için haline gelir ve dolaysızca içerisinde olduğu bütünden ya da dünyadan kopar. Ancak yine eylem

yoluyla anlar ki evrenselliğin bir karşıtı olarak bireyselliğini yalıtılmış bir biçimde yani diğer bireysel akıllardan ayrı olarak kendi başına edimselleştirmesi mümkün değildir. Bu da bireyseli kendisi-için olduğu denli başkası-için bir varlık kılar. Burada varılacak nokta kendisini bütünden ayırıp evrenselle bireyselliğin ön planda olduğu ilişkisellikten özbilinçli bireysellerin birliği olarak somut ve yaşayan bir bütüne, öznel bir tözsellik olarak Tin’e ilerleyiştir. Bir başka ifadeyle bilinç gerçek bireyselliğine yalnızca kendisini bireysellere bölen bir evrensellik olarak Tin’de ulaşabilir. Bu bilinç de süreçte yalnızca eylem yoluyla belirip edimsellik kazanır.

Böylece Akıl bilinç şeklinin başında bilincin kesinliğinde tüm gerçeklik olduğuna ilişkin kavramsal farkındalığı sonda edimsellik kazanır. Bireysel ile evrensel karşıtlığı bireysel ile evrenselin karşılıklı bağımlılıklarına dönüşür ve kendinde-varlık ile kendisi-için-varlık ya da evrensel ile bireysel birbirlerine nüfuz eder. Evrensellik ya da nesnel dünya ile bireysellik ya da özbilinçli özneyi biraraya getirense eylemdir. Öyleyse karşıtlıkları dışsallaştırıp ardından birbirlerine olan bağımlılıklarını açığa seren eylemle birlikte bilinç kendisinin etkinliğini etkileyen tüm karşıtlıkları ve koşulları aşar. Bu hareket biçimi *Fenomenoloji*’nin Önsöz kısmında ifade edilen ‘doğruluğun töz olduğu denli özne’ oluşuyla ilgilidir ve karşıtlıkların somut birliği olarak Tin kavramına bizi götürür. Böylece Tin’e geçiş düşüncenin öznel akılsallığıyla dünyanın nesnel akılsallığının aynı gerçekliği yansıttığı, temelde yatan birliğe hem bir ilerleyiş hem de dönüştür.

KAYNAKÇA

COLLINS, Ardis B. (2013). *Hegel’s Phenomenology: The Dialectical Justification of Philosophy’s First Principles*, McGill-Queen’s University Press.

HEGEL, G.W.F. (1952). *Phänomenologie des Geistes*, Sämtliche Werke C: IV, ed. Johannes Hoffmeister, Hamburg: Verlag von Felix Meiner.

HEGEL, G.W.F. (1977a). *The Difference Between Fichte’s and Schelling’s System of Philosophy*, trans. by H.S. Harris and Walter Cerf, Albany: State University of New York Press.

HEGEL, G.W.F. (1977b). *Phenomenology of Spirit*, trans. by A.V. Miller, Oxford University Press.

HEGEL, G.W.F. (1978). *Hegel’s Philosophy of Right*, trans. by T. M. Knox, New York: Oxford University Press.

HEGEL, G.W.F. (1986a). *Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie*, Band 2, Werke Werke in 20 Bänden mit Registerband, ed. E. Moldenhauer ve K. M. Michel, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

HEGEL, G.W.F. (1986b). *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Mit Hegels eigenhändigen Notizen und den mündlichen Zusätzen*, Band 7, Werke Werke in 20 Bänden mit Registerband, ed. E. Moldenhauer ve K. M. Michel, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

HARRIS, H. S. (1997). *Hegel’s Ladder II: The Odyssey of Spirit*, Indianapolis: HackettPublishing Company, Inc.

HOULGATE, Stephen (2013). *Hegel’s Phenomenology of Spirit*, London: Bloomsbury.

HYPOLLITE, Jean (1974). *Genesis and Structure of Hegel’s Phenomenology of Spirit*, trans. by Samuel Cherniak ve John Heckman, Evanston: Northwestern University Press.

KALKAVAGE, Peter (2007). *The Logic of Desire: An Introduction to Hegel’s Phenomenology of Spirit*, Philadelphia: Paul Dry Books.

KANT, Immanuel (1993). *Grounding for the Metaphysics of Morals: with on a Supposed Right to Lie Because of Philanthropic Concerns*, trans. by James W. Ellington, Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc.

KANT, Immanuel (2002). *Critique of Practical Reason*, trans. by Werner S. Pluhar, Indianapolis, Hackett Publishing Company, Inc.

LAUER, Quentin, (1993). *A Reading of Hegel’s Phenomenology of Spirit*, Fordham University Press.

NAVICKAS, Joseph, L. (1976). *Consciousness and Reality: Hegel’s Philosophy of Subjectivity*, The Hague, Martinus Nijhoff.

ROCKMORE, Tom (1997). *Cognition: An Introduction to Hegel’s Phenomenology of Spirit*, Los Angeles: University of California Press.

SIEP, Ludwig (1995) “Individuality in Hegel’s Phenomenology of Spirit”, *The Modern Subject, Conceptions of the Self in Classical German Philosophy*, ed. Karl Ameriks and Dieter Sturma, pp. 131-148, Albany: State University of New York Press.

STERN, Robert (2002). *Hegel and the Phenomenology of Spirit*, London and New York: Routledge.

STEWART, Jon (2000). *The Unity of Hegel’s “Phenomenology of Spirit”: A Systematic Interpretation*, Evanston, Illinois: Northwestern University Press.